

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

2023/4 (67. évfolyam)

A Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Bizottságának folyóirata

Felvilágosodások

Tartalom

Felvilágosodások (<i>Schmal Dániel – Szegedi Nóra</i>)	5
--	---

FÓKUSZ

MOGYORÓDI EMESE: A görög felvilágosodás. Vallás és racionalizáció a preszókratikus filozófiában és a szofisztikában	11
HAMVAS ENDRE ÁDÁM: „Az életbe és fénybe távozom”: a lélek isteni eredetének hermetikus tanítása	38
BOROS GÁBOR: Felvilágosodott szerelmek – a francia felvilágosodás néhány „tudományos” szerelemkoncepciója	58
SZEGEDI NÓRA: A leibnizi-wolffi metafizika kanti kritikája és az autonóm etika kezdetei	83
SZALAI MIKLÓS: Rousseau, a <i>Sturm und Drang</i> és Wieland: Rousseau recepciója az 1770-es évek Németországában	104
FÓRIZS GERGELY: Wieland <i>Herkules választása</i> című kantatója. A felvilágosodás kettős esztétikai kommunikációja	113
KONTLER LÁSZLÓ: A fény árnyalatai – a felvilágosodás és Közép-Európa	123
KOMORJAI LÁSZLÓ: A tudatban rejlő végtelen	135

VARIA

HÉTHELYI MÁTÉ: Enkrateia és phronészisz	155
SZUMMER CSABA: Szubjektum és tapasztalat Husserlnél és Freudnál	186

DOKUMENTUM

KUTROVÁTZ GÁBOR: A csillagászati elméletek mint hipotézisek	201
JOHANNES KEPLER: Védőbeszéd Tycho mellett Ursus ellen (1600)	209
GYENGE ZOLTÁN: A kultúra védelme – a józan ész nevében. Bevezetés Thomas Mann <i>Német beszédéhez</i>	217
THOMAS MANN: Német beszéd – Felhívás az észhez	224

SZEMLE

KUNKLI EMESE: A nő ábrázolása és a női ábrázolás – A nő mint megjelenített és mint megjelenítő	239
ZSIGER ÁDÁM: A forradalom folytatása más eszközökkel?	244
Számunk szerzői	251
Summaries	254

Német beszéd – Felhívás az észhez

Kedves hallgatóim, nem tudom, számíthatok-e megértésükre a talán fantasztikus lépésem miatt, hogy megkértem Önöket, hallgassanak meg ma este. Értelmezhetnék elbizakodottságként, ostobaságként – alig merem kimondani – úgy, mintha itt valaki a praceptor patriae szerepében akarna tetszelegni és valami új Fichtét⁵ játszani... De hagyjuk ezeket a nevetséges feltételezéseket. Mint tudják, holnap fellépek a Singakademie-ben, a Verband Deutscher Erzähler vendégeként, hogy előadást tartsak és bemutassak valamit az éppen készülő regényemből,⁶ amely művészileg talán szórakoztató, érdekelheti az embereket, megragadhatja a figyelmüket, engem pedig arra bátoríthat, hogy folytassam vidáman makacs poétikus vállalkozásomat – ez mind rendben is lenne. Számomra mégis kérdéses, hogy érdemes-e, egyáltalán tisztességes-e, és valamiképpen indokolt-e jelen körülmények között Berlinbe jönni, felolvasni egy fejezetet a regényből, a helyzethez mérten egy meglehetősen megosztott figyelem eredményeként egy kis dicsérrel és kritikával a zsebemben hazatérni.

Egyáltalán nem vagyok rajongója a könyörtelen társadalmi aktivizmusnak, nem szeretnék ezzel együtt a művészetben, a haszontalan-szépben individualista semmittevést látni, mivel ennek korszerűtlensége már-már bűnözői kategóriába tartozik. Még akkor sem kell egyetérteni idealizmus és frivolitás aktivista azonosításával, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a korszak, amelyben Schiller a „tisztá játékot” az ember legmagasabb állapotaként ünnepelhette, azaz az esztétikai idealizmus időszaka mint korszak véget ért. A forma, bármennyire is játékos, a szellemmel rokon, útmutatója az embernek a társadalmi jobbítás felé, a művészet pedig az a terület, ahol az idealizmus és a szocializmus közötti ellentét megszűnik.

Mindazonáltal vannak olyan órák, a közösségi életnek olyan pillanatai, amikor a művészetnek ez az igazolása gyakorlatilag kudarcot vall; amikor a művész ön-

⁵ Utalás a német nemzethez intézett beszédekre, amelyekkel Johann Gottlieb Fichte 1808-ban a francia megszállás alatt álló Berlinben lépett fel a franciák ellen.

⁶ A *József és testvérei* című könyvről van szó.

magából kiindulva nem tud továbblépni, mert az élet közvetlenebb szükségletei visszaszorítják a művészi gondolatokat, az általánosság válságszerű fenyegetése őt is úgy megrázza, hogy az örök emberi lényegbe való játékosan szenvedélyes elmélyülés, amit művészetnek neveznek, valójában a fényűzés és a tétlenség lenyomatává lesz, és lelki képtelenséggé válik. Így történt tizenhat évvel ezelőtt, amikor kitört a háború, ami a hozzáértők számára több volt, mint egy hadjárat; így történt az ezt követő békeévekben, majd tizenkét évvel ezelőtt, amikor Németország összeomlott azon vezetők miatt, akik bűnös módon folyvást visszaéltek az ország erőforrásaival, és amikor a Birodalom, a német egység csak olyan emberek erőfeszítései és áldozatai révén menekült meg abban a formában, amelyet apáinktól örököltünk, akik nem is álmodtak erről a feladatról, sőt szívesen elkerülték volna. És így van ez ma is, egy olyan időszak után, amikor a jóérezsű emberek hihettek a fellendülésben, a nyugodtabb és biztonságosabb állapotok lassú visszatérésében, miközben a világ gazdasági rendszere, amelyet a háború szétzúzott és lábbal tiport, korántsem gyógyult meg, és nem is remélte a gyógyulást, hanem a békét diktáló államok elavult és vak sarcpolitikája által súlyosbított zűrzavarba süllyedt. Most a gazdasági válság új hulláma söpör végig rajtunk és felszítja a politikai szenvedélyeket, mert nem kell materialista marxistának lenni ahhoz, hogy megértsük: a tömegek politikai érzéseit és gondolkodását nagymértékben meghatározza gazdasági helyzetük, és hogy ezt politikai kritikára fordítják, mintha egy beteg filozófus a saját fiziológiai gátlásait eszmei korrekció nélkül az élet kritikájává tenné. Valószínűleg túl nagy elvárás egy gazdaságilag beteg néptől egészséges politikai gondolkodást követelni.

A birodalmi kormány pénzügyi reformtervet⁷ dolgozott ki, amely a közigazgatási apparátusban megtakarításokat biztosít, ezt külföldön bátornak és hatékonynak, sőt példamutatónak nevezik, mivel képes a birodalom hitelképességének növelésére. Lehet, hogy valóban megnyugtató. Németországban azonban azt tapasztaljuk, hogy egy állami pénzügyi program még nem gazdasági program, és hogy ez a „törvényjavaslat a birodalmi pénzügyek újjászervezéséről és a német gazdaság fellendítéséről” legfeljebb csak félig-meddig igazolja a nevét. Mit tudnak adni a birodalom államháztartásának a következő költségvetési évekre szóló ideiglenes rendezésére vonatkozó javaslatok azoknak, akik rettegve néznek szembe az elkövetkező hónapokkal, a munkanélküliség, a zárlatok, az éhség és a pusztulás telével, a téllal, amely azzal fenyeget, hogy milliók elkeseredettségét teszi teljessé, és egy nép kétségbeeséséből fakadó politikai következményekkel jár? Minden kicsit is érzékeny ember tudja, miről van szó. Kőként nehezedik a nyomás – mint a háborúban és a háború utáni legsötétebb időszakban – minden mellkasra, és akadályozza a nyugodt lélegzést. A közösség ereje és a sors kötelé-

⁷ A centripolitikus Heinrich Brüning, 1930-1932 között birodalmi kancellár, 1930-ban sürgősségi rendeletet hozott az államháztartás átszervezésére, amelynek elutasítása a Reichstag feloszlásához és az 1930. szeptemberi választásokhoz vezetett.

ke bizonyítja: nyomorúság közepette nincs egyéni boldogság. Mindannyiunkat elkap a nehézségek és a szomorú keserűség örvénye, amelyből úgy tűnik, nincs menekvés. Aki jobb időkben a hasznoson túli (*übernützlich*) dolgok szabad művelésével foglalkozott, az most zavartnak és bénának látja magát; mert hogyan is tevékenykedhetne őszintén és emberi bizalommal egy szétszakított és megosztott nép körében, amelyet a gyűlölet és a beteges nélkülözés megfoszt az elfogulatlan szemléléstől? Talán nem csoda, és nem is érthetetlen késztetés, ha ezek a körülmények arra indítják, hogy azokról a dolgokról, amelyekről nem lehet azt mondani, „távol állnak tőlem”, mert mindannyiunk körmére égnek, úgy szóljon a közösséghez vagy legalábbis ahhoz a réteghez, amelyből jött és amelyhez szociálisan és lelkiileg is kötődik, mintha csak önmagával beszélne. A német polgárság gyermeke vagyok, soha nem tagadtam az ezzel a származással járó szellemi tradíciót; munkásságomat a széles értelemben vett német polgári erkölcs iránti rokonszenv, annak a Németországnak a morális bizalma fémjelvezte, amely még mindig meghatározó Németország belső magatartása, általános szellemi arculata szempontjából, ezért bizalommal és bizalmat kérve fordulok szorongó monológommal a német polgársághoz, nem mint társadalmi osztályom képviselője (*Klassenmensch*) – nem vagyok az –, és nem is mint valamilyen politikai-gazdasági érdekcsoport szószólója – egyikhez sem tartozom. Inkább azon az intellektuális szinten szeretnék önökkel együtt lenni, amit voltaképp még a német polgárság fogalma jelent, és amely – legalábbis tegnapig – a német polgári gondolkodásmód számára természetes volt. Kevéssé kellene szégyellenem a különö fellépésemet, ha ez a találkozás kissé, akár néhány szóval is hozzájárulhatna ahhoz a gondolkodáshoz, amely számomra még mindig németebbnek tűnik, mint a manapság a haza megmentésére és újjászületésére harsogott jelszó: a fanatizmus jelszava.

A Reichstag-választások eredménye,⁸ kedves hallgatóim, nem magyarázható pusztán gazdasági okokkal. Ha az eddig elmondottak után úgy tünne, ez a véleményem, akkor az elhangzottak korrekcióra szorulnak. A külföld előtt sem lenne böles dolog, és nem is felelne meg a belpolitikai tényeknek, ha a dolgokat ennyire egyoldalúan mutatnánk be. A német nép természeténél fogva nem radikális, és ha a jelenlegi radikalizálódás mértéke csak a gazdasági depresszió következménye lenne, akkor az legfeljebb a kommunizmus erősödését magyarázná meg, nem pedig a tömegek beáramlását egy olyan pártba, amely a legmilitánsabban és soha nem tapasztalt hatékonysággal egyesíti a nemzetet a szociális eszmével. Nem helyes a politikát a gazdaság pusztta termékeként beállítani. Ahhoz, hogy egy olyan lelkiállapotot megfejtünk, mint amellyel népünk az egész világot meglepte, szükségképpen segítségül kell hívnunk a politikai szenvedély, vagy pontosabban a politikai szenvedés fogalmát. S ha nem is lenne böles

⁸ Az 1928-as választásokhoz képest az NSDAP 2,6-ről 18,3 %-ra növelte a szavazati arányt, 12 helyett 102 képviselőt küldhetett a Reichstagba.

és méltó büszkének lenni a szeptember 14-i eredményre, és a külföld előtt felválni vele, csendben mégiscsak hagyni kellene, hogy a külvilágban kifejtse hatását, mint egy figyelmeztetés, viharjelzés, vészfelhívás, hogy egy néptől, amelynek ugyanannyi joga van az önérzetre, mint bármelyik másiknak, nem várható el hosszabb távon az, amit a németektől elvárnak – anélkül, hogy lelkiállapota a világra nézve veszélyessé válna.

Nem ez a megfelelő alkalom, hogy belemenjünk a háború katasztrófáját kiváltó rendkívül komplex anyagi és szellemi okokba. Németországot a háborúban egy olyan uralmi rendszer vezette, amely történelmileg igencsak naiv módon egyenlőségjelet tett saját létérdeke és a nép érdeke közé, és a fennmaradásáért vívott harcban a népet és az országot válságba taszította. Ez ellen a magát a világban utálatossá tevő uralmi rendszer ellen irányult állítólag és az általános meggyőződés szerint valóságosan is ellenfeleink harcias erénye, a demokratikus erény, amelynek propagandaeszközei elsöprőek voltak, és az anyagi fölényen túl az évek során szétzúzták a német ellenállást. Ez a demokratikus erkölcs, amely a háború alatt olyan nagyszájú volt, és úgy tűnt, hogy a háborút eszköznek tekintti arra, hogy egy új, jobb világot teremtsen, a békekötésnél megszegte a szavát, és hagyta magát a valóságtól, a háború dühének pszichológiai utóhatásaitól és a győzelem hatalmi mámorától olyan mértékben megrontani, hogy a német népnek rendkívül nehéz volt hinnie vereségének erkölcsi és történelmi szükség-szerűségében, és elhinni mások magasabb rendű jogát a győzelemhez. Hogy a versailles-i szerződés olyan eszköz, amelynek történelmi célja egy nagy európai nemzet életerejének a kioltása, hogy ezt a szerződést Európa Magna Chartájának tekintik, amelyre a történelmi jövőt építeni kell, mindez olyan elképzelés volt, amely ellentétes az étellel és a természettel, és amelynek alig maradt támogatója az egész világon. Az élet és a józan ész ma már megcáfolta ennek a szerződésnek a sérthetetlenségét, és amikor az ember hallja a francia nacionalistákat panaszkodni, hogy tizenkét év után ez a szerződés olyan lyukas, mint egy szita, ez csak a lehetetlen lehetetlenségét (*die Unmöglichkeit des Unmöglichen*) és a német oldalon alkalmazott eszközöket igazolja, amivel a szerződés természetes lehetetlenségét (*natürliche Unmöglichkeit*) próbálják bizonyítani. Németországon kívül még a hozzáértők közül is kevesen vitatják, hogy a világész (*Weltvernunft*) számára még korántsem elég átütő, a német nép viszont nincs tudatában ennek a belátásnak, szükségképpen ragaszkodik azokhoz a tényekhez, amelyek körülveszik, és úgy érzi, hogy ő maga abszurdításuk legfőbb áldozata. Szinte fölösleges, mégis muszáj újra és újra elmondani: nem tartható állapot, hogy az összes fegyveres és fegyverére büszke nép közepette egyedül Németország fegyvertelen, hogy mindenki, a lengyel Poznanban, a cseh a Vencel téren aggodalom nélkül töltheti ki rajta haragját; hogy az ígéret teljesítését, mely szerint a német leszerelés csak az általános leszerelés kezdete, újra és újra *ad calendas graecas* elhalasztják, ezzel szemben a német népnek e helyzet elleni minden elégedetlenségi megnyilvánulását úgy értelmezik, mint újabb fegyverkezésre felhívó fe-

nyezetést. Ez az igazságtalanság az első, amelyet meg kell nevezni, ha igazságot akarunk szolgáltatni a német lelkiállapotnak; de nem nehéz megnevezni öt-hat másikat, amelyek ugyancsak kedélyrombolóak, mint például az abszurd keleti határrendezés, a senkinek sem üdvös *vae victis*re épülő megmagyarázhatatlan jóvátételi rendszer, a jakobinus állameszme teljes közönye a német nemzeti érzékenység iránt a kisebbségi kérdésben, a Saar-vidék problémája,⁹ amelynek nem kellene annak lennie, és így tovább.¹⁰

Ezek a külpolitikai sérelmek és szenvedések határozzák meg a német lelkiállapotot. Emellett mély, bár homályos és zavaros belpolitikai természetű kétségek is jelen vannak, kétségek, vajon a nyugat-európai típusú parlamentáris alkotmány, amelyet Németország a feudális rendszer összeomlása után mint valami történelmileg kész dolgot vett át, teljesen megfelel-e a természetének, nem torzítja-e el, és nem károsítja-e bizonyos mértékben és bizonyos értelemben a politikai erkölcsét. A népi, politikai erkölcsnek ezek az aggodalmai annál inkább gyötrelmesek, mert alapjában véve senki sem tud konkrét javaslatokat tenni arra nézve, hogy mi lenne helyesebb és megfelelőbb. Úgyhogy egyelőre nem marad más következtetés, mint hogy amíg a németiség nem jut el odáig, hogy saját természetéből kiindulva valami újat és eredetit találjon ki *in politicis*,¹¹ addig az ember kénytelen a legszemélyesebbet és így a legjobbat kihozni a történelmi örökségből. Annál is inkább, mivel a németiség egyetlen ismerője sem kételkedik abban, hogy a demokratikus parlamentarizmus megszüntetésére tett eddigi kísérletek, mind Kelet-, mind Dél-Európában – előbbi egy osztály, utóbbi egy demokratikusan kitermelt cézári kalandor diktatúrája – még inkább idegenek a német nép lényegétől, mint ami ellen szeptember 14-i gesztusa részben irányult.

Nem kell nagy pszichológiai érzék ahhoz, kedves hallgatóim, hogy a kül- és belpolitikai tényezőkből fakadó szenvedés e motívumaiban felismerjük azokat az okokat, amelyek a rossz gazdasági közérzet mellett meghatározták a német népnek a megdöböntő választási eredményben megfogalmazott véleményét. Érzelmeinek kifejezésére egy ríkítóan felelőkézett választási ígéretet használt fel, az úgynevezett nemzetiszocialista alternatívát. De a nemzetiszocializmusnak mint a tömeg-érzés meggyőződésének, nem lett volna olyan ereje és hatása, amelyet most megmutatott, ha nem kapott volna, követőinek többsége számára öntudatlanul, szellemi forrásokból olyan rendszert, amely mint minden időben

⁹ A versailles-i szerződés előírta, hogy a Saar-vidéken csak tizenöt év után lehet népszavazást tartani a Népszövetség felügyelete alatt. 1935-ben a Saar-vidék úgy döntött, hogy Németország részévé válik.

¹⁰ A Versailles-ban elfogadott népszavazásoknak köszönhetően Németországnak és Ausztriának át kellett adnia néhány német kisebbséggel rendelkező területet, például Észak-Schleswiget, Felső-Sziléziát és Dél-Tirolt. Elzász és Nyugat-Poroszország szavazás nélkül került átadásra.

¹¹ Thomas Mann által gyakran használt nietzschei terminus.

született szellemi termék, rendelkezik viszonylagos igazsággal, törvényszerűséggel és logikai szükségszerűséggel, és ebből a populáris mozgalomnak is átad valamit. A középosztály gazdasági hanyatlásához egy olyan érzés kapcsolódott, amely intellektuális próféciaként és korszakkritikaként előtte járt: olyan fordulópont érzete, amely a francia forradalom utáni polgári korszak és eszmevilág végét jelentette. Az emberiség új lelkiállapotát hirdették meg, amelynek szándékaik szerint már semmi köze a polgársághoz és annak elveihez: a szabadsághoz, igazságossághoz, műveltséghez, optimizmushoz, a haladásba vetett hithez; és ez fejeződött ki művészileg a lélek expresszionista sikolyában, filozófiailag pedig az értelemben vetett hittől, az elmúlt évtizedek egyszerre mechanisztikus és ideologikus világméretű elfordulásban. Ez az új lelkiállapot tehát az élet fogalmát a gondolkodás középpontjába állító irracionalista visszacsapásként jelentkezett, amely a tudattalan, a dinamikus és a teremtő sötétség egyedül életadó erőit emelte pajzsra, a szellemet pedig, amely alatt per excellence az intellektualist értették, az élet gyilkosaként elátkozta, vele szemben az élet igazságaként a lélek sötétségét, az anyai-kthonikust (*das Mütterlich-Chthonische*), a szent-termékeny alvilágot ünnepelte. Ebből a természeti vallásosságból, amely lényegéből fakadóan az orgiasztikus, baccháns kicsapongás felé hajlik, sok mindent felszívott napjaink új nacionalizmusa, amely a tizenkilencedik század polgári nacionalizmusával szemben, melyet persze az erősen kozmopolita és humanitárius hatások kiegyensúlyoztak, új korszakot jelent. Ez utóbbtól éppen orgiasztikus természet-kultuszában, radikálisan antihumánus, mámorítóan dinamikus, abszolút túláradó jellegében különbözik. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy az emberiségnek vallástörténeti szempontból mibe került, hogy a természet orgiasztikus kultuszától, a barbár módon kifinomult gnoszticizmustól és a szexualizált isten-világtól, a Moloch-Baál-Astarté istentiszteletből egy szellemibb imádatához emelkedjen, akkor joggal csodálkozunk azon a könnyelműségen, amellyel ma ezeket a felemelkedéseket és felszabadításokat megtagadják, és egyúttal tudatára ébredünk a hullámmó, szinte divatosan efemer és összességében értelmetlen filozófiai visszalépésnek.

Talán merésznek tűnik Önöknek, kedves hallgatóim a ma radikális nacionalizmusát a romantizáló filozófia ezen eszméivel összefüggésbe hozni, ám mégis létezik ilyen kapcsolat, és ezt fel kell ismerniük azoknak, akiknek fontos a dolgok megértése és összefüggéseik belátása. Szellemi oldalról több minden erősíti a nemzetiszocialista politikai mozgalmat. Idetartozik egy bizonyos filológus-ideológia, germanista-romantika és az akadémiai-professzori szférából származó északi hit, amely a misztikus jámborság és a mértéktelen ízléstelenség nyelvezetében olyan szavakkal bájolja el a 30-as évek németjeit, mint a faji, népi, szövetségi (*bündisch*), hősiesség, és a mozgalomhoz egyfajta megbabonázó kultúrbarbárságot kapcsol, amely veszélyesebb és idegenebb a világtól; agyatlanság és zagyvaság, mint az a világuidegenség és politikai romantika, amely a háborúba vezetett bennünket.

Ilyen szellemi és álszellemi hatásokból táplálkozik tehát az a mozgalom, amelyet jelenleg a nemzetiszocializmusnak neveznek, és amely elképesztő mozgósító erőt mutatott, ezért azt mondom, ebben a mozgalomban keveredik az extrém barbarizmus hatalmas ereje a primitív tömegdemokratikus vásári ricsajjal, amely az emberiséget érő vad, zavarba ejtő és ugyanakkor idegileg stimuláló, mámorító benyomások termékeként vonul végig a világon. A technika kalandos fejlődése a maga diadalaival és katasztrófaival, a sportrekordok harsánysága és szenzációja, tömegeket vonzó sztárok túlértékelése és durva túlfizetése, a hatalmas nézőközönség előtt zajló, milliós honoráriumú Box-Meetingek: ezek és hasonlók határozzák meg a kor képét, a hanyatlással és az olyan nemes és szigorú fogalmak elvesztésével együtt, mint a kultúra, a szellem, a művészet vagy az eszme. Úgy tűnik, az emberiség úgy szökik meg a tizenkilencedik század humanista-idealista iskolájából, mint elszabadult iskolásfiúk csapata, és e század erkölcséhez képest, ha egyáltalán manapság erkölcsről beszélhetünk, korunk jelentős és durva visszalépést jelent. Minden lehetségesnek és megengedettnek látszik az emberi tisztességgel szemben. Amikor pedig már azt tanítják, hogy a szabadság eszméje burzsoá ócskaság, mintha az eszmény, amely oly szorososan kapcsolódik az európai pátozshoz, amely igazából Európa sajátja, és amelyért olyan nagy áldozatokat hozott, valaha is elveszhetne, akkor a doktrinálisan eltörölt szabadság a korszellemnek megfelelő új formában, vadságként jelenik meg, mint az elavultnak ítélt humanista tekintély megcsúfolása, mint elszabadult ösztön, mint a brutalitás emancipációja, az erőszak diktatúrája. Lengyelországban a választások előtt letartóztatják az ellenzék vezetőit,¹² és az elnök útszéli módon szidalmazza a parlamentet; Finnországban a lappok elrabolják és bántalmazzák a más-ként gondolkodókat; Oroszországban a lelőtt ellenforradalmárok vérével akarják csillapítani azoknak az éhségét, akiket megfosztottak az élelemtől, hogy azt a világpiacon dobják; a fasiszta börtönök titkai nem maradtak titokban; a rendszer száműzötteinek szigetei is ismertek, és még inkább ismerjük a nyers erőszak eszközeit, amellyel Dél-Tirolt olaszosítják,¹³ azokat az eszközöket, amelyekkel ma München, holnap Berlin olaszvá tehető: az erőszak önmagát igazolja, másra nincs is szüksége, mert minden megfontolás kívül esik rajta, az emberiség többé nem hisz ilyesmiben, így hát „szabadnak” érzi magát, hogy féktelenül gonosz legyen.

Az eszmétől elrugaszkodott emberiség excentrikus lelkiállapotának megfelelő a groteszk politika, üdvhadsereg-allúrral, tömeghisztériával, csinnadrattával, hallelujával és a monoton szlogenek dervisszerű ismételtetésével, míg csak nem habzik minden száj. A fanatizmus az üdvösség elvévé, a lelkesedés epilepsziás

¹² Az ellenzéki vezető, Korfanty letartóztatására 1930. szeptember 26-án, az 1930-as novemberi választások előtt került sor, így Piłsudski ismét megszerezte a győzelmet.

¹³ Dél-Tirol 1919 óta az olaszokhoz tartozott. Mussolini alatt erőszakos olaszosítási politika kezdődött: a német nyelvet elnyomása, olaszok rendszeres betelepítése stb.

extázissá, a politika a Harmadik Birodalom tömeges ópiumává vagy proletár eszkatológiává válik, az ész pedig eltakarja az arcát.

Német ez vajon? A fanatizmus, a rajongva gesztikuláló meg gondolatlanság, az ész, az emberi méltóság, a szellemi tartás orgiasztikus tagadása valóban a német lélek valamely mélyrétegében lakoznék? Nem lehetséges, hogy a radikális nacionalizmus hirdetői túlságosan is magabiztosak az általuk tapasztalt népszerűség miatt, és vajon a nemzetiszocializmus, mint párt, nem egy agyaglábú kolosszus,¹⁴ amely tartósságában nem hasonlítható össze a szociáldemokrata tömegszervezetekkel? Csak a fanatizmus, mondják, képes Németországot újra felemelni. Az *Epilógus Schiller Harangjához* című versben Goethe egy nagy ember viselkedését a következőképpen írja le egy ellenséges környezettel szemben:

[Arcán mind fénylőbb pír gyúlt most sugárzón
az ifjúságtól, mely el sose hagy,]
a bátorságtól, mely a rest világon
előbb vagy utóbb győzelmet arat,
a hittől, mely mind magasabbra szállón
hol bátran hódít, hol tűr hallgatag:
hogy a jó hasson, nőjön, gyarapuljon,
s a nemes napja végre fölviruljon.¹⁵

Nem illene ez a bátorság jobban a németekhez, akikről az emberiség az egyenesség, a mértékletesség, a lelki szerénység képét hordozza a szívében, mint a kétségbeesés dühe, mint az a fanatizmus, amelyet ma németnek és csakis németnek neveznek? A valódi németiség államférfijai, akiket az egész világon ekként ismertek el és szerettek, megőrizték ezt a hol hódító, hol alkalmazkodótűrő bátorságot, a türelem bátorságát, és sokkal többet értek el vele, mint amit elérhetünk, ha a világnak szálnalmasan elidegenítő módon az extatikus idegösszeomlás mimikrijét adnánk elő.

Most persze eljött a pillanat, amikor a militáns nacionalizmus kifelé kevésbé mutatkozik militánsnak, mint befelé. Azzal igyekezik külpolitikai ártatlanságát és racionális mértéktartását a világnak bizonyítani, hogy Németország nem tud háborút vívni, hogy uralma alatt kifelé irányuló erőszakos változás nem lehetséges – ezt bizonygatja, hogy magát szalonképessé tegye. Gyűlölete nem annyira kifelé, mint inkább befelé irányul, sőt, Németország iránti fanatikus szeretete elsősorban gyűlöletként jelenik meg, de nem az idegenekkel, hanem az összes

¹⁴ Thomas Mann írta Ida Herznek 1930. szeptember 21-én, hogy nem vette túl komolyan a választások eredményét, és hogy „végre reménykedhetünk abban, a németek a józan észre hallgatnak, mert az úgynevezett nemzetiszocializmus az én szememben egy agyaglábú kolosszus”. Még 1932-ben is hasonlóan gondolkodott.

¹⁵ J. W. Goethe: *Epilógus zur Schillers Glocke* (Epilógus Schiller Harangjához, Rónay György fordítása)

olyan némettel szemben, aki nem hisz a gyógymódjaiban, és akiket megsemmisítéssel fenyeget, ami ma még nehéz vállalkozás lenne. Továbbá gyűlöletként mindazzal szemben, ami Németország magasabb méltóságát, szellemi rangját jelenti a világban. Egyre inkább úgy tűnik, hogy a fő cél Németország belső megtisztítása, a németek visszavezetése ahhoz a fogalomhoz, amelyet a radikális nacionalizmus dédelget. Mármost, kérdezem én, ilyen visszatérés, feltételezve, hogy kívánatos, lehetséges-e egyáltalán? Vajon a primitív, tisztavérű, egyszerű szívű és értelmű, magát haptákba vágó, kékszemű engedelmességnek és együgyű derekasságnak ez a vágyképe, ez a tökéletes nemzeti primitívség, akár tízezrek kiűzetése és kiirtása árán is, megvalósítható egy olyan régi, érett, sokat tapasztalt és nagy szükségletű kultúrnép esetén, amely olyan szellemi és lelki kalandokat élt át, mint a német, amely megtapasztalta a világpolgári és magas klasszicizmust, a legmélyebb és legfinomabb romantikát, Goethét, Schopenhauert, Nietzsche-t, Wagner Trisztán-zenéjének fenséges morbiditását, és azt a véreben hordozza? A nacionalizmus egyesíteni akarja a fanatikust a méltóságteljessel; de egy olyan nép tekintélye, mint a miénk, nem lehet primitív, hanem csak a tudás és a szellem méltósága, ami elutasítja magától a fanatizmus vitustáncát.

Ha a német polgárság természetes magatartása nem lehet a radikális eksztázis, akkor hogyan fogja magát politikailag pozicionálni? Az ország katolikus része politikailag biztonságban van az egyház kebelén, és – ezt nem lehet irigység nélkül elismerni – jól védett. Az egyház univerzális és nemzetek feletti szelleme továbbra is az etnikai pogányság szigorú elutasításában fogalmazódik meg, és teljes mértékben azoknak az erőknél áll, amelyek azon dolgoznak, hogy Európát kigyógyítsák a nacionalizmus kényszerbetegségéből, így annak a németnek a számára, aki az ő hívének mondhatja magát, kezdettől fogva adott a haza és az emberiség ellentétének szintézise, amelyek soha nem fordulhattak volna ilyen élesen szembe egymással. Nekünk, többieknek, nehezebb megtalálni a politikai utunkat, és, kedves hallgatóim, látni vélem, nem, tökéletesen tisztán látom, mi az a fantom és fogalmi rémkép, amely a német polgárság számára elsődlegesen nehezíti a politikai tájékozódást. Ez egy fogalom, egy szó, amely ma, józanul és higgadtan nézve, valójában alig több, mint egy szó, de amellyel, hogy a német állampolgárokat megijesszék, ravaszul és károsan visszaélnék. A „marxista” szóra gondolok. Mármost a pártok között valójában nincs élesebb és mélyebb politikai ellentét, mint a német szociáldemokrácia és a moszkovita-kommunista típusú ortodox marxizmus között. A német szociáldemokrácia úgynevezett marxizmusa ma hármas feladatot lát el: először is arra törekszik, hogy megvédje és javítsa a munkásosztály társadalmi és gazdasági életszínvonalát; másodsor, meg akarja óvni a kétszeresen veszélyeztetett demokratikus államformát; harmadszor, elő akarja mozdítani a külpolitikában az állam demokratikus szelleméből fakadó megegyezés és béke külpolitikáját. *In praxi* ma a német szociáldemokrácia marxizmusa kimerül ezekben a törekvésekben és szándékokban. A párt a gazdasági osztályérdek képviselőjében

olyan szívósságot mutatott, amely részben az előző Reichstag feloszlatásához vezetett, és megszakította a polgárság és a szocializmus együttműködését, amelyet Stresemann politikai személyisége hozott létre. Senki sem tagadhatja, hogy egy állami költségvetés, különösen egy olyan szociálisan bőkezű, mint a miénk, gazdasági rendellenességet okoz az elszegényedett és eladósodott országban; ez szükségképpen kül- és belpolitikai megbotránkozást kelt. És az a makacsság, amellyel a szocialista vezetők úgy vélték, hogy ragaszkodniuk kell a „forradalom vívmányaihoz”, magyarázható, de aligha menthető azzal, hogy taktikai kényszer alatt cselekedtek. Azonban először is a pártegoizmus nem éppen a szociáldemokrácia megkülönböztető jegye, amellyel egyedül állna a német politikai életben; másodsor pedig nyilvánvaló, hogy ma már a sajátos gazdasági érdekeit háttérbe szorítja a demokrácia megőrzésének nemzetpolitikai érdeke mögött, és mindenekelőtt azoknak a veszélyeknek az elhárítására törekszik, amelyek a parlamenti munka megbénulásából és a tömeges gazdasági nyomor eluralkodásából következnenek. A német munkásság szellemére jellemzőnek mondható, amikor a berlini fémipar egyeztető tárgyalásain a munkások a munkaadók azon követelésére, hogy egyezzenek bele egy 15 százalékos béresökkentésbe, azzal a javaslattal válaszoltak, miszerint csökkentsék heti 40 órára a munkaidőt, csak ezt fizessék ki, és az így megtakarított összegből foglalkoztassanak munkanélkülieket. Úgy vélem, hogy ismerve a vaskemény önérdeket, amely a gazdasági ügyekben világszerte magától értetődővé vált, ez a javaslat csodálatra méltó áldozatvállalási hajlandóságról és közösségi szellemről tanúskodik. Egyébként a munkaerőpiac kiterjesztésére vonatkozó javaslat egy olyan vészhelyzeti eszköz, amely talán segíthet átvészelni a következő hónapok szörnyű fenyegetéseit.

Bevallottam Önöknek, kedves hallgatóim, polgári származásomat és az ebből fakadó kulturális hagyományokat. Tisztában vagyok a német polgárság ösztönös ellenszenvével a szocializmussal, az úgynevezett „marxista gondolattal” szemben. Az osztályalapú gondolkodás uralma az állam, a nép, a kultúra felett; a gazdasági materializmus: tudom, hogy ennek nincs elég szellemi súlya a polgári hagyomány számára. Való igaz: a polgári kulturális eszme a szellemi szférából ered, míg a társadalmi osztály eszméje nem tagadhatja le tisztán gazdasági eredetét. Ám már rég eljött a pillanat, hogy felismerjük, a társadalmi osztályeszme sokkal közelebb kapcsolatokat ápol a szellemmel, mint polgári-kulturális megfelelője, amelyről túl gyakran derül ki, hogy az eleven szellemmel, az emberi létszükségletekkel való együttérzését elvesztette és elfelejtette. Egyszer már beszéltem arról a beteges és veszélyes feszültségről, amely a világban a szellem, az emberiség szellemi elitje által tulajdonképpen már elért és belsőleg megvalósított tudás, valamint az anyagi valóság között alakult ki. E szégyenletes és veszélyes ellentét felszámolására azonban kétségtelenül hatékonyabb és erősebb akarat mutatkozik a szocialista osztály, a munkásság, mint kulturális ellenlábasa részéről, legyen szó akár a jogalkotásról, az állami élet racionalizálásáról, Európa nemzetközi alkotmányáról vagy bármi másról. A szocialista osztály, szöges ellen-

tétben a polgári-kultúrán nevelkedett emberekkel, gazdasági elmélete szerint idegen a szellemtől (*geistfremd*), a gyakorlatban azonban barátságban (*geistfreund*) van vele – és ma minden ezen múlik.

Marxizmus! Egyik a fiatal Reichswehr-tisztek¹⁶ közül, akiknek most meg gondolatlan vétkükért olyan büntetést kell elszenvedniük, amely figyelembe veszi az idők szelleme által összezavart becsületességüket, a bíróságon kijelentette, hogy az ifjúság és a munkásság voltak azok, akik a Rajnánál a szeparatizmus elleni harcot vívták és visszaverték azt.¹⁷ De mi az, hogy munkásság? A szociáldemokrácia. Minden gyerek tudja, hogy ha akkor a Rajna-vidék elesik, az nem csak a Rajna-vidékre korlátozódik. Ha a szociáldemokrácia nemzeti magatartása döntötte el a szeparatizmus kudarcát – és ez a történelmi igazság –, akkor a szociáldemokrácia mentette meg a Birodalmat, és nem először tette. A szociáldemokrácia volt az, amely az utolsó pillanatban, amikor az uralom és az önuralom gyeplője mindenkitől eldobva a véres sárban hevert, felvette ezeket a gazdátlan gyeplőket, és névtelenül vállalta a háború utáni eltakarítás tragikus és hálátlan felelősségét,¹⁸ hogy valamennyire rendbe tegye azt a káoszt, amelyben egy történelmileg legyőzött és instabil rendszer hagyta az országot. Olyan alkotmányt adott az országnak, amely éppoly kevésbé lehet az utolsó szó, egy sérthetetlen Magna Charta Németország számára, mint Európának a versailles-i szerződés, amelynek révén azonban Németország legalább a mai napig életben maradhatott, valamint megtehetette az első lépéseket felszabadulása és újjászületése felé. A „novemberi bűnözők”¹⁹ aljasul igazságtalan kifejezést szokták rájuk használni – bár igazából nem méltó a német névre, aki felháborodás nélkül képes hallgatni, vagy akár csak ajkára venni ezt a kifejezést. Bűn-e megragadni a hatalmat egy olyan pillanatban, amikor a történelem rákényszerít, és nincs más, aki megtenné? Mi mást akar ma a nemzetiszocializmus, ha nem a hatalom megragadását? Kétségtelen, abban az időben, amikor Németország számára egyáltalán nem volt helyes út, a szociáldemokraták legalább ismertek egy járható utat. De hogy a nemzetiszocializmus hová vezetne bennünket, azt nem tudjuk, azon egyszerű oknál fogva, hogy maga sem tudja – ezért a hatalomra való törekvésének őszinteségével kapcsolatos kételyek napról napra nőnek.

¹⁶ Hitler a Reichswehr megnyerése érdekében három hadnagyot vett rá az ulmi helyőrségből, hogy a politikai tevékenység tilalma ellenére a nemzetiszocialisták számára toborozzanak a hadseregben. A néhány hétig tartó perben a lipcei birodalmi bíróság 1930-ban elítélte őket.

¹⁷ A Ruhr-vidék francia megszállása (1923) ösztönözte a szeparatista terveket (Pfalzi Köztársaság).

¹⁸ 1919-ben a szociáldemokraták megalakították Friedrich Ebert birodalmi elnök és Philipp Scheidemann birodalmi kancellár vezetésével a Weimari Köztársaság első kormányát. Maga Elbert mondta: „A szó szoros értelmében a régi rezsim csődgondnokai voltunk.” (Lásd Winkler 2005. 346.)

¹⁹ Jobboldali jelző a szocialista és kommunista forradalmárookra, akik 1918 novemberében kikiáltották a köztársaságot. Maga Hitler használta a kifejezést 1923. január 11-én a müncheni Krone Cirkuszban tartott beszédében, miszerint a jelszónak nem a „Le Franciaországgal!”, hanem „Le a novemberi bűnözőkkel!” kell lennie. (Winkler 2005. 391.)

Az államférfi, kedves hallgatóim, akinek munkássága ismét arra készítette a németsegen kívüli világot, hogy a „nagy” szót a német névhez kapcsolja, Stresemann, a szociáldemokráciára támaszkodott. Saját pártjára nem számíthatott. A párt valójában soha nem értett vele egyet, és csak személyiségének ereje készítette őket arra, hogy az akaratát kövessék. Ennek a rendkívüli embernek a története az egyik legkülönösebb és legmegrendítőbb, amit a német élet csak kínálhat. Jobboldali polgári szférából származott, e származás szellemi és politikai hagyományait hordozta a vérében, és bár az átlagnál magasabb iskolázottsággal rendelkező és intellektuálisan igényes, mégiscsak a német középosztály (*nationale Wirtschaftsbürger*) sarja volt. Noha kezdetben a hatalom kiterjesztésének eszméjéhez kapcsolódott, és még a háború alatt is a birodalmi hódítás meggyőződéses szószólója volt, egyszerre életerős és betegségtől kifinomult intellektusa révén, a halál kockázatát magában rejtő, elemi, ám érzékeny vitalitástól vezérelve-hajtva szellemileg túlnőtt mindazon, amit származása jelentett, egyre gyorsabban nőtt bele – egy hajszott és eltökélt emberként, akinek erre kevés az ideje – az európai társadalmiság gondolatának, meggyőződésének és cselekvésének egy olyan világába, amiről korábban álmodni sem mert volna. Ma már pontosan tudjuk, különösen Lord d’Abernon naplójából,²⁰ hogy a politika, amely Locarnóhoz²¹ és a Rajna-vidék felszabadításához vezetett, nem idegenek készítése vagy elgondolása volt, hanem az ő személyes döntése, és a külvilág egyáltalán nem értette meg azoknak az első óvatos kezdeményezéseknek a jelentőségét, amelyek erre a politikára irányultak. Az emberek haboztak, csapdát szimatoltak, a londoni és párizsi ellenállás hónapokig leküzdhetetlennek tűnt. Mindig emlékezetes marad, hogyan nőtt iránta a bizalom, az emberi rokonszenv és a világ csodálata – noha még idegen nyelven sem tudott, franciául sem beszélt –, az a rokonszenv és rajongás, amely halálakor (igazi német szerencsétlenség, amely nélkül sok mindent megúsztunk volna) olyan egyöntetű és érzelmes világgyászként mutatkozott meg, amiről korábban aligha hallottunk. Ezek még ma is hatnak; idén ősszel nem hangzott el olyan beszéd Genfben, amely ne az elhunyt német miniszter emléke előtti tisztelgéssel kezdődött volna, és az általa élvezett tekintély hivatali örököseinek még mindig a hasznára válik. Amikor a genfi nagygyűlésen²² az elnöklő román szláv-francia akcentussal kiejti a német külügyminiszter nevét, csend támad a teremben, és az öreg Briand és Apponyi,²³ az angolok, a lengyelek, az olaszok felkapják a fülhallgatót, hogy

²⁰ Edgar Vincent, D’Abernon (1857–1941) brit diplomata, berlini brit nagykövet (1920–1926), valamint a Locarnói Konferencia egyik kezdeményezője. Naplói Viscount d’Abernon, ein Botschafter der Zeitwende (1929–1930. Leipzig) címmel jelentek meg.

²¹ Megállapodás Franciaországgal az 1925-ös locarnói szerződésben, amely többek között a Ruhr-vidék felszabadításához vezetett.

²² A Népszövetség genfi üléséről van szó.

²³ Aristide Briand (1862–1932) francia miniszterelnök, majd külügyminiszter. Apponyi Albert (1846–1933) küldött a Népszövetségben.

egy szót se hagyjanak ki abból, amit a Német Birodalom képviselője a világnak üzen – nos, akkor látjuk és érezzük a változást és a fejlődést, amely mindennek ellenére a versailles-i diktátum óta végbement. Hiszen a versailles-i küldöttség tagjait mint valami pestisesekeket karanténba zárták, és ha egy német fejébe vette, hogy megszólal, akkor Clemenceau mérges döbbenettel vette le a cvikkerét. „Stresemann – írja Lord d’Abernon – bízvást elmondhatja magáról, hogy Németországot a legyőzött és lefegyverzett ellenségből diplomáciailag egyenrangú nemzetté tette, biztosította számára a nagyhatalmakat megillető tekintélyt, és nemzetközi garanciát szerzett határai védelmére. Mindezt néhány hivatali év alatt sikerült elérnie, fegyveres erő támogatása nélkül – ez olyan teljesítmény, amely méltó a hírnév nagy könyvébe bejegyzett legnagyobb nevekhez.”

A legfigyelemreméltóbb azonban az egészben az, ahogy ez a rokonszenv és csodálat, ez a tekintély és bizalom annak ellenére irányult felé, hogy partnerei, különösen a franciák pontosan tudták, ami persze nyilvánvaló is volt, hogy Stresemann politikáját német patriotizmusa határozta meg, és célja éppen az volt, amiről azt gondolnánk, hogy az egykori antant emberei számára a legvisszataszítóbb kellett hogy legyen: nevezetesen a versailles-i szerződés „megfúrása”, Németország felszabadítása és újbóli felemelkedése. Voltaképp meg kellett volna tagadniuk tőle minden ez irányú sikert, és minél eredményesebb volt, annál jobban kellett volna félniük tőle és gyűlölniük. Ha ez mégis másképp történt, annak természetesen az az oka, hogy ő egyszerre Németország és Európa érdekében dolgozott, ahogy Lord d’Abernon mondta, halálakor „egy végtelenül erősebb Németországot és egy érezhetően békésebb Európát hagyott hátra, mint amilyenek 1923-ban voltak, amikor a kormányrudat a kezébe vette”. És mégis itt maradt egy feloldatlan ellentmondás és rejtély, ami, ha szabad így mondanom, mintha a világ tudatalatti pszichológiájához tartozna. A versailles-i szerződés szent, azaz tabu, ez a béke záloga. Ez van kimondva, és ez uralja a szerződés megalkotóinak tudatát. De talán van valami, amit nem tudnak: hogy nemcsak Németország, hanem ők maguk is, egész Európa alapvetően kifelé vágják a versailles-i szerződés bűvköréből, és titkos reménnyel és várákozással tekint Németországra, arra az országra, amelyhez mindig is sok tudatos és tudatalan remény és várákozás fűződött: vajon van-e elég bölcsessége, ügyessége és politikai leleményessége, hogy a világot kíméletesen kivezesse Versailles bűvöletéből? Bármilyen paradoxnak is hangzik – Stresemann rendkívüli európai népszerűsége és a korai halála miatti általános vigasztalanság egy ilyen pszichológiai feltételezés mellett szól.

Stresemann politikájának célkeresztjében Franciaország tudatos beleegyezésével a versailles-i szerződés békés felülvizsgálata állt, valamint Európa békés újjáépítésének alapjaként egy francia–német szövetség létrehozása. A német nép, amely még a háború alatt sem gyűlölte Franciaországot, készen áll erre a szövetségre, bármi legyen is most a látszat. Nem azért mondom, mert én ezt kívánom, mert csodálatom a francia irodalmat, vagy egyéb személyes okokból,

hanem egyszerűen azért, mert a német érzésem ezt súgja. És azok a franciák, akik ugyanolyan jól ismerik a népüket, mint ahogy, vélem, én a sajátomat, biztosítanak, hogy ugyanez vonatkozik rájuk is. Persze az Európa sorsáról szóló minden vitában, a nemzetközi helyzet merevségének feloldására tett minden kísérletben Franciaország a biztonság témáját helyezi előtérbe, saját, kétségtelenül becses biztonságának kérdését. Nos, kedves hallgatóim, tisztában vagyok vele, hogy ennek a teremnek fülei vannak, és talán franciák is, a német szellemi élet iránti általános tiszteletből, hallgatják szavaimat. És ezért akarom kimondani: Franciaország legjobb, legigazibb biztonsága a német nép lelki egészsége. A világ látja, hogy ez az egészség egy olyan általános politikai és gazdasági válság miatt romlott meg, amelyet Németország számára veszélyesen súlyosbítanak az ostoba békefeltételek. Ezért Franciaországnak egy civilizált és racionális néphez méltóan tárgyalnia kell a szerződés legrosszabb pontjairól, mivel ez a szerződés olyan lelkiállapotban született, amely nem volt alkalmas a valódi megegyezésre, így kezdettől fogva a tarthatatlanság bélyegét viselte.

Minden külpolitikának, kedves hallgatóim, megfelel egy belpolitika, amely annak szerves tartozéka, és megbonthatatlan szellemi és erkölcsi egységet alkot vele. Ha az a meggyőződés – amely meggyőződésért nemcsak a tollammal, hanem a személyemmel is felelősséget vállalok –, hogy a német polgárság politikai helye ma a szociáldemokrácia oldalán van, akkor a „politikai” szót ennek a belső és külső egységnek az értelmében gondolom. Marxizmus ide, marxizmus oda, a német polgárság szellemi hagyományai vezetnek erre; mert csak a francia–német megbékélés külpolitikájával párosul egy olyan hazai légkör, amelyben a polgári igények, a szabadság, szellem és kultúra egyáltalán létezhetnek. Minden más nemzeti aszkézist és torzulást szül, amely a legszörnyűbb ellentétet jelentené haza és kultúra között, és mindannyiunk szerencsétlenségét okozná.

Iszonyodunk ettől a beteges és romboló ellentétől. A külső béke azonos a belső békével. A lipcsei birodalmi ügyész utolsó szavai, amikor a fiatal tisztek elítélését követelte, a következők voltak: „Nem akartam megbántani a vádlottakat.” Nem, nem bántásról van szó, itt és most sem. Az aggodalommal és szeretettel teli név, amely összeköt, és amely a nyugalom röpke évei után ma újra, mint 1914-ben és 1918-ban, a legmélyebben megragad bennünket, amely felzabadiítja szívünket és nyelvünket, mindannyiunk számára egy:

N é m e t o r s z á g.